

BEVEZETÉS

A nyolcvanas évek gazdasági reformtörekvéseinek egyik – társadalomszerkezeti következményeit tekintve is – legjelentősebb, maradandó eredménye a kisvállalkozói szektor markáns bővülése. Megközelítésünkben nem csak a nemzeti jövedelemhez való mind nagyobb hozzájárulása*, az itt létrejövő új munkahelyek, vagy a lakossági jövedelmekben megjelenő életszínvonal stabilizáló hatása miatt fontos a kisvállalkozói szektor, hanem azért is, mert a leendő magyarországi piacgazdaság kialakulásához elengedhetetlen szereplők: a (kis)vállalkozók, menedzserek és tőketulajdonosok felkészülési terepe lehetett már a nyolcvanas években. Mint közismert, 1980-81 tekinthető fordulópontnak a kisvállalkozások történetében. A fenyegető válság hatására ekkor döntött a pártvezetés a magánszektor liberalizálása mellett. Igaz, már az ötvenes évek közgazdasági irodalma kimutatta a túlcentralizált vállalati szervezetrendszer negatív hatásait. Így a piaci szereplők számának növelése – különösen a kisméretű vállalkozások elterjesztésével – a reformgondolat logikus következménye volt. Mégis a gazdaság folyamatosan romló teljesítménye, a csökkenő életszínvonal rideg valósága, s ennek nyilvánvaló politikai kockázata kellett a politikai döntéshez. A hatvanas években kiterjedt mezőgazdasági kistermelés, a „kisegítőként” megtűrt magántevékenységek eredményeire alapozódott tehát az a politika, mely – legalább a lakosság egy részének – legális gazdasági lehetőségek révén ígérte az elért életszínvonal megtartását vagy további emelkedését. A magánszektor fejlődését azonban továbbra is korlátozta a meglehetősen ellentmondásos ideológiai megítélés, állami szabályozás.

Mi valósult meg a közgazdászok elképzeléseiből, milyen méretűvé növekedett egy szűk évtized alatt a gazdaság kisvállalkozói szektora? Tanulmányunk első részében bemutatjuk az egyes kisvállalkozási formák elterjedtségét, a fokozatosan átalakuló vállalati méretstruktúrát jellemző statisztikai adatokat. Egyúttal igyekszünk a vállalkozási formák gazdasági szerepére, fejlődésük főbb tapasztalataira is kitérni. A szigorúan vett gazdasági megközelítésen túl figyelmünk középpontjában a kisvállalkozásokban résztvevő társadalmi rétegek állnak, elsősorban azok, melyek valódi vállalkozóként egzisztenciális kockázatot is vállalva működnek és nemcsak állami-szö-

* Egy becslés szerint 1988-ban a kisservezetekben képződött a nemzeti jövedelem 11%-a. (KSH, 1989.) Általánosan elfogadott vélekedés szerint a nyolcvanas években gazdasági növekedést csak a nemzetgazdaságnak ez a szektora tudott felmutatni.

** A második gazdaság és ezen belül a magánszféra állami kezeléséről, a szabályozás bizonytalanságának, ciklusosságának mozgatórugóiról lásd Gábor R. István cikkét.

vetkezeti állásukat megőrizve vesznek részt valamilyen vállalkozásban. A statisztikai adatokon túl, amelyek bemutatják a kisvállalkozók aktív népességben belüli arányát, tanulmányunk második részében beszámolunk egy reprezentatív vizsgálat első eredményeiről, amelyek az önálló vállalkozói réteg belső összetételéről, demográfiai adatairól, mobilitásáról adnak képet.

1. A KISMÉRETŰ VÁLLALKOZÁSOK SZÁMA, A VÁLLALKOZÁSOKBAN RÉSZTVEVŐK ARÁNYA

A hazai statisztikák – az elfogadott nemzetközi gyakorlatot követve – elsősorban a létszám szerinti méretek alapján osztályozzák a vállalkozásokat. (Az árbevételre vonatkozó adatokat azért sem lehetett alapul venni, mert kisméretű szervezetek egyaránt vannak állami, szövetkezeti és magántulajdonban, s 1988-89-ig a nem-magántulajdonú cégek többféle – pl. adózási – kedvezményt élveztek, s az állam különféle támogatást is adott saját vállalatainak.) Kisméretű vállalkozásnak a 100 főnél kisebbeket tekintik, középméretűnek a 100–300 fős cégeket. A következő statisztikai adatok a nem-mezőgazdasági gazdálkodó szervezetek 1988-89-re kialakult jellemzőit mutatják be. Az egyes kisvállalkozási formák csoportosításánál létrejöttük történetéből indulunk ki. Az 1980-as évek elején a korábbi reformtörekvések folytatásaként háromféle kormányzati akció indult a túlcentralizált vállalati méretstruktúra decentralizálására: 1. A nagy állami cégek közvetlen államigazgatási döntésen alapuló decentralizálása; 2. Többféle kisméretű társas vállalkozási forma életre hívása (a köznyelv elsősorban ezeket nevezi „kisvállalkozásnak”); 3. A magánkisipar és a magánkereskedelem korábbi igen szűk létszámkorlátainak enyhítése, az engedélyezési eljárás liberalizálása, s a korábbinál jobb működési feltételek nyújtása.

A kormányzat decentralizálási törekvései gyorsan megtörték a monopolhelyzetű, nagy, állami vállalatok kemény ellenállását, s a széleskörűre tervezett akció végül is szerény eredményeket hozott. Az élelmiszeripar néhány nagy területi egységeket uraló vállalatán kívül két nagy, országos szolgáltató vállalatot (egy autójavító és egy elektromos háztartási gépeket javító céget) sikerült lebontani, így az ország különböző városaiban működő szervizek önálló állami tulajdonú *kisvállalattá* váltak. Az 1981-ben létező 202 kisméretű „hagyományos” vállalat száma további 150-200 kis céggel gyarapodott. Az állami kisvállalatok – a „hagyományos” kisméretű vállalkozásokhoz képest – sokféle előnyt élveztek. Kedvezményeik 1988-ban, az egységes Vállalkozási Törvény bevezetésével szűntek meg. 1988-ban az egész gazdaságban 647 db száz főnél kisebb állami vállalat működött.

* Nem szerepel az elemzésünkben a mintegy 30 000 mezőgazdasági önálló, azok alkalmazottainak 10 ezerre tehető száma és – a hivatalos statisztikák szerint – hasonló nagyságrendű segítő családtagjainak adatai, valamint a mezőgazdasági termelésre kialakított formák (pl. mezőgazdasági szakcsoport, különböző bérleti rendszerek, háztáji gazdaságok stb.). Figyelmen kívül hagyjuk továbbá az összehasonlításoknál a költségvetési területeket.

1982-től működhetnek a végső soron szintén állami tulajdonú *leányvállalatok*, melyek gazdálkodási önállósága általában csak névleges. Jórészt a nagyvállalatok önállósulni kívánó gyáregységei, részlegei és az önállósulást megakadályozó vállalati központ kompromisszumának termékei. A 100 főnél kisebb leányvállalatok száma az 1985. évi statisztika szerint mindössze 95 volt. A kis- és középméretű vállalatok száma tehát szerény mértékben ilymódon is nőtt, de csak kivételesen váltak valódi vállalkozássá. Az állami tulajdon fennmaradása miatt itt nemigen beszélhetünk új vállalkozói csoportok megjelenéséről sem. Az egységes Vállalkozási Törvény bevezetésével megszűnt az állami tulajdonú leányvállalatok elkülönült nyilvántartása is.

Az 1982-ben bevezetett új formák közül leginkább a *kisszövetkezetek* voltak alkalmasak arra, hogy a dinamikus növekvő magánvállalkozásoknak jogi keretet adjanak. Két módon jöhettek létre: egyrészt – főként kezdetben – az államosítások óta óriásira duzzadt nem-mezőgazdasági szövetkezetekből váltak ki a száz főnél kisebb életképes egységek. Ezek – csakúgy, mint a decentralizációval létrehozott kis állami vállalatok – örökölték a telephelyet, gépeket, az egységnél lévő vagyont. Kisszövetkezeti formában, minimálisan 15 taggal alakulhattak új szövetkezetek is. Az újak zöme azonban vagyon nélkül, csak névleges tőkével alakult meg, s többnyire ügyeltek arra, hogy ne is képezzenek közös – és ezért a törvények szerint oszthatatlan – szövetkezeti vagyont. A tagok a kisszövetkezet jövedelmét szinte kizárólag személyi jövedelemként használták fel. A kisszövetkezetek ugyancsak az 1988-as egységes Vállalkozási Törvény életbelépéséig élvezték a szövetkezeti tulajdonformát is preferáló szabályozási kedvezményeket és persze a jogi személyiség előnyeit.

A rendelkezésre álló statisztikák szerint 1982 végén már 145 kisszövetkezet működött – akkor még mind száz főnél kisebb létszámmal. 1988 végén a bejegyzett 2847 kisszövetkezet kétharmada (64%) 50 főnél kisebb volt, egyötöde (19%) pedig 50 és 100 fő közötti létszámmal működött. Ekkor összesen 171 ezer ember dolgozott a kisszövetkezetekben főfoglalkozású tagként, vagy alkalmazottként.

1982-től négy újfajta, jogi személyiséggel nem rendelkező társasági formát is engedélyeztek. A *gazdasági munkaközösségek* (GMK) magánszemélyek legfeljebb 30 tagból álló társulása, mely további 10 (1987-től 30) alkalmazottat is foglalkoztathatott. Az igen népszerűvé vált forma fő jellegzetességei: a kezdetektől nagyon alacsony (átlagosan 6 fős) létszám; igen szerény tőkebefektetés (háromnegyed részük nem rendelkezik semmiféle állóeszközzel); a tagok zömmel csak jövedelemkiegészítő túlmunkát végeznek a vállalkozásban (70 százalékuk megtartotta főfoglalkozású munkahelyét). A GMK-tagok nagy többsége tehát beírta saját munkája befektetésével, s az így – legálisan – megkereshető mellékjövedelemmel.

A zömmel (kb. 60%-ban) ipari, építőipari tevékenységet végző GMK-k az évek során jelentősen polarizálódtak. Az állóeszközzel rendelkezők körén belül megjelentek a jelentős tőkeerőt képviselő társaságok, melyek növekedni kezdtek, s a kedvezőbb szabályozás miatt időközben kisszövetkezetté alakultak át.

Az 1982. év végére már 2 336 GMK alakult 11 914 taggal. Az évről évre töretlenül szaporodó GMK-k száma 1988-ra 10 889-re nőtt, s ezekben összesen 72 199 tag és alkalmazott dolgozott. A főfoglalkozásúak aránya – kis ingadozásokkal – mindvégig 28-30% körüli maradt. A növekvő létszám mellett azonban 1988-ra már 26 662 személy számára a GMK jelentette a főfoglalkozású munkahelyet. (14 994 tag, 11 406 alkalmazott és 262 segítő családtag.) A GMK-k jelentős részében azonban egyáltalán nincs főfoglalkozású. (1987-ben például a több mint 11 ezer társaság közül mintegy 6 000-ben kizárólag mellékállású tagok dolgoztak.)

A gazdasági működés – s nem utolsósorban az egyéni vállalkozói tevékenységet korlátozni kívánó politikai akarat – számos *egyéb társasági* (közösségi) formát hívott életre az évek során az ügyvédi munkaközösségtől a gépkocsivezető-oktatókig. Itt csak a kifejezetten gazdasági célú formákat vesszük figyelembe, így elsősorban a *Polgári Jogi Társaságot* (PJT). Ez a tagok létszámát nem korlátozó, kereskedésre is módosított cégforma. PJT alakulhatott állami – elsősorban kiskereskedelmi, vendéglátóipari – egységek bérletére vagy szerződéses üzemeltetésére is. Az egységes vállalkozási törvény életbelépéséig a legmagasabb adó sújtotta, ezért máshol nem is igen terjedt el. Szórványosan alakultak a legkülönbözőbb ágazatokban (például kezdetben a számítástechnikában), 1987-től azonban szinte kizárólag kereskedők alakítottak ilyen társaságot. 1988-ban 3 284 PJT működött, 14 872 taggal és alkalmazottal. A legjellemzőbb tevékenység (a kereskedelem, vendéglátás) sajátosságainak megfelelően ebben a formában a legmagasabb a főfoglalkozásúak aránya (1988-ban 77%). Ezek a szervezetek szinte kivétel nélkül 50 főnél kisebbek. A PJT, mint forma 1989-ben a Társasági Törvény életbelépésétől megszűnt; a társaságok más formába alakulhattak át.

A *vállalati gazdasági munkaközösségek* (VGMK) a GMK-hoz hasonló működési feltételekkel, de kizárólag egy adott vállalat dolgozóiból és nyugdíjasaiból alakulhattak, legfeljebb 30 fővel. A megalakulást az igazgató engedélyezhette. Az eredetileg a vállalat és a dolgozók közös vállalkozásaként elképzelt formának azt a szerepet szánták, hogy a vállalatok kihasználatlan gépein munkaidő után hiánycikkek gyártásának, vagy a vállalat hozzáértő dolgozói a megrendelőknek különféle szolgáltatásokat nyújtsanak. A vállalatoknál tömegesen alakult munkaközösségek legtöbbször azonban soha nem váltak vállalkozássá. A szabadidőben, mintegy túlóráként végzett, de a központi bérszabályozástól függetlenül fizetett munkájukra saját vállalatuk tartott igényt. A Keleten és Nyugaton egyaránt nagy érdeklődéssel kísért dolgozói társulások eddig elsősorban mint önszervező munkabrigád mutatott fel eredményeket.

A VGMK-k száma és kizárólag mellékfoglalkozású tagjainak létszáma kezdetben látványosan növekedett. Legtöbbször 1986-ban szereztek kiegészítő jövedelmet ebben a kisvállalkozási formában: több mint negyedmilliónyian (268 ezren)! Ezután a létszám – különösen a valamennyi jövedelmet összevontan kezelő személyi jövedelemadó bevezetését követően – folyamatosan csökkent, s a Társasági Törvény értelmében 1989 végén az addigi formában meg is szűntek. 1990-től más formában alakulhatnak újjá azok, amelyek – a remények szerint – a vállalattal közösen valóban vállalkozásaként kívánják működni, s a vállalaton kívüli piacra lépnek termékeikkel és szolgáltatásaikkal.

Az ipari, szolgáltató szövetkezeti szakcsoport (ISZSZCS) a VGMK mintájára a nem-mezőgazdasági szövetkezeteknél alapítható társaság. Lényeges különbség azonban, hogy a szakcsoportok tagjainak létszáma nem korlátozott, s adózásuk is a szövetkezeti szektornak az állami szektornál egyszerűbb szabályaihoz igazodik. A szakcsoportok jó része hasonlóan a VGMK-hoz, kizárólag a saját szövetkezetének végzett túlmunkát, ennek megfelelően egyáltalán nem volt főfoglalkozású tagjuk sem. A szakcsoportok egy része azonban autonóm módon szerveződött meg egy-egy szövetkezet égisze alatt, vagy korábbi szövetkezeti melléküzemágból alakult át és fokról fokra vívta ki önállóságát. Ezek a szakcsoportok zömmel főfoglalkozású tagokból állnak, akár többszáz fős, jelentős tőkeerővel működő komoly vállalkozásokká is kinőhették magukat.

A befogadó szövetkezettől függetlenedő szakcsoportok megjelentek a gazdaság újszólván valamennyi ágazatában, s néhány fős, kezdő kisvállalkozások (például szoftveresek) is szép számmal erősödtek meg a gesztor-szövetkezetek (és a szövetkezeti formával együttjáró kedvezmények) védőernyője alatt. (Később a megerősödött szakcsoportok kisszövetkezetté alakultak át, s így autonómiájuk is megfelelő jogi megerősítést kapott. Előfordult, hogy egy-egy kisszövetkezet maga is szakcsoportok halmaza volt, ily módon különösen nagy létszámú – akár ezer fős – magánvállalkozások is létrejöhettek már a nyolcvanas évek közepén.)

1982-ben még csak 501 szakcsoport alakult, 17 084 taggal, de 1988-ban már 1 530 vállalkozásban 47 828 tag és alkalmazott dolgozott. (A legtöbb – 2 768 – szakcsoport 1986-ban működött, 100 776 taggal, majd számuk és létszámuk gyorsuló ütemben csökkent, akár csak a VGMK-ké.) A főfoglalkozásúak aránya 1988-ban 28% volt.

A nem jogi személyiségű társaságok között szerepelnek a *betéti társaságok*. 1988 végéig mindössze 27 ilyen vállalkozás alakult, de a Társasági Törvény hatályba lépése után várható szaporodásuk. Ugyancsak a Társasági Törvény megjelenése idején gyorsult fel a jogi személyiségű, a *korlátolt felelősségű társaságok* (KFT) alapítása, újabban ez a vállalkozási forma mutatja a legdinamikusabb növekedést. Vonzóvá teszik az igen rugalmas jogi keretek: a jogi személyiséggel korlátozott kockázat, a tulajdonosi és munkavállalói szerep elhatárolhatósága és a korlátozatlan tulajdoni összetétel. (A KFT lehet egyetlen magánszemély tulajdona, kizárólag vállalati/szövetkezeti tulajdon, de elképzelhető a legkülönbözőbb vegyes tulajdon is, akár külföldi tőke bevonásával.) Az előírt tőkeküszöb (1 millió Ft) miatt inkább csak nagyobb méretű vállalkozások, vagy növekedési ambíciókat tápláló vállalkozók választják, többnyire valamilyen más formában már működő vállalkozásukból átalakulva. Az 1989 végéig bejegyzett 4600 KFT közül a kisebbik rész a 100 fő feletti közepméretű vállalat (tipikusan állami vállalatok félig-meddig önállósított, vagy vegyesvállalatba bevitt részlegeiből), s nagyobb részük az ennél kisebb vállalkozás (zömmel valódi magánvállalkozások).

1. táblázat

FŐ- ÉS MELLÉKFOGLALKOZÁSÚAK LÉTSZÁMA A TÁRSASÁGOKBAN (1988)

	GMK	Társasági formák		
		VGMK	Szakcsoport	Egyéb*
Társaságok száma	10 889	15 427	1 530	3 284
Főfoglalkozásúak	26 662	–	13 410	11 503
ebből: -tagok	14 994	–	12 546	6 047
-alkalmazottak	11 406	–	864	5 211
-segítő családtagok	262	–	–	245
Nem főfoglalkozásúak	45 537	178 018	34 418	3 369
ebből: -tagok	42 608	178 018	34 069	78 383
-alkalmazottak	2 396	–	342	3 247
-segítő családtagok	533	–	7	694
Létszám összesen	72 199	178 018	47 828	14 817

*KFT-k nélkül

A kormányzati intézkedések harmadik csoportja a *magánkisipar és kiskereskedelem* működési feltételeinek könnyítése volt. 1982-ben a kisipar és a kiskereskedelem is új működési feltételeket, növekedési lehetőséget kapott. Megszűnt számos, a tevékenységi területet érintő korlátozás (így jelenhettek meg például a magántaxik, a teherfuvarozók, a divatos ruhaneműt kínáló butikok, a különféle iparcikküzletek). Állampolgári joggá vált az önálló egzisztencia megteremtése, a hatóságok többé már nem mérlegelhették, hogy az előírt szakmai és egyéb feltételek megléte esetén adnak-e működési engedélyt a kisipari, kiskereskedelmi engedélyért folyamodóknak. A kisipari műhelyek méretét sokáig 5 főre korlátozó szabályozás is fokozatosan enyhült. (Előbb 10, majd 13, 1987-től 30 főre. A Társasági Törvény – 1988-ban igen liberálisnak tűnő – 500 fős létszámkorlátot szabott a magánvállalkozásoknak, amit végül is 1990-ben, immár a politikai változások részeként teljesen feloldottak.)

A FŐ- ÉS MELLÉKFOGLALKOZÁSÚAK LÉTSZÁMA A MAGÁNKISIPARBAN ÉS A MAGÁNKISKERESKEDELEMBEN

	Kisipar		Kiskereskedelem*	
	1981	1989	1981	1989
Főfoglalkozásúak:				
Önálló	68 915	90 299	13 439	37 984
Alkalmazott	18 224	55 921	3 023	13 287
Segítő családtag	16 750	23 194	–	–
Mellékfoglalkozásúak:				
Nyugdíj mellett	12 208	18 866	–	–
Munkaviszony mellett	30 837	53 052	–	–

* A kb. 10–12 ezer bérlet nélkül

Az 1970-es évek végétől *állami boltokat, vendéglőket* is bérbeadtak magánszemélyeknek, 1988-ban kb. 10-12 ezer ilyen *bérlet* létezett. Mindennek hatására, bár óvatosan, de ismét nőni kezdett a magánkisipar és kiskereskedelem. 1981 és 1988 között összességében több mint 93 ezerrel nőtt az önálló egzisztenciát teremtők, és az e kategóriába tartozó egészen kis vállalkozások alkalmazottainak száma. (A kisiparban, kiskereskedelemben dolgozók összlétszáma – segítő családtagokkal és alkalmazottakkal együtt – még így is csak kb. a fele az 1940. évinek. [Laky, 1989.])

A kisiparosok és kiskereskedők több mint 90%-a – csakúgy, mint a világon mindenütt – egyedül, vagy csak családi segítséggel dolgozik. A kisiparosok érdekképviseleti szervezete, a KIOSZ adatai szerint az iparosok kb. 3%-a foglalkoztat legfeljebb 10 alkalmazottat, és csak néhány tucat műhely éri el a kisüzemi, 10–100 fő közötti méretet. A kiskereskedők is a legfeljebb 5 főt foglalkoztató kategóriába tartoznak.

Bár az adatok szerint ez alatt a néhány év alatt a gazdaság szervezetrendszerében a fejlett országokéhoz hasonlóvá vált a 100 főnél kisebb *szervezetek* aránya, de e kisservezetekben még az évtized végén is csak az ország keresőinek 10,4%-a dolgozott. (Az évtized elején még szinte kizárólagos volt a szocialistának tekintett tulajdonformák uralma. A Statisztikai Évkönyv szerint az aktív keresők „társadalmi szektorok” közötti megoszlása 1980-ban: 71,1% tartozott az állami, 25,8% a szövetkezeti és mindössze 3,4% a magánszektorhoz. [KSH, 1982.]) A *foglalkoztatásban* azonban változatlan a nagy állami vállalati és szövetkezeti szektor túlsúlya: a 300 főnél nagyobb szervezetekben dolgozik a keresők 80%-a, s ezen belül 56% a legalább 1000 fős gazdasági szervezetekben, amelyek közül sok 5, sőt 10 ezer főnél is nagyobb.

A GAZDÁLKODÓ SZERVEZETEK SZÁMA ÉS A FŐFOGLALKOZÁSÚAK LÉTSZÁM SZERINTI MEGOSZLÁSA 1982-BEN ÉS 1988-BAN

L é t s z á m	Szervezetek száma		Főfoglalkozásúak létszáma	
	1982	1988	1982	1988
1	70 048	89 535	83 048	102 729
2–100	21 029	51 503	78 660	311 136
101–300	1 414	2 021	285 587	383 837
301–1000	1 941	1 782	1 065 009	937 674
1001	918	797	2 685 192	2 237 840
Együtt:	95 350	145 638	4 197 496	4 009 216

A fenti kép csak kismértékben módosulna, ha figyelembe vennénk a részlegesen önálló kisservezeteket is (mezőgazdasági szövetkezetek ipari, vagy szolgáltató melléküzemágait, az állami/szövetkezeti üzletek és műhelyek bérleti/átalánydíjas szerződéses üzemeltetését). A létszamarányok eltolódásánál jobban jelzi azonban a kis szervezetek – és ezen belül különösen a magántulajdonú egységek – gyengeségét a *termelő vagyon* megoszlása. Még mindig a nagyszervezetek birtokolják ugyanis döntő többségét a termelő tőkének, az utolsó (1987-es) adat szerint több mint 98 (!) százalékát. (Gálik és szerzőtársai, 1988.)

II. A „KISVÁLLALKOZÓK” MINT TÁRSADALMI RÉTEG

Egy társadalmi réteg helyzetének megítélésénél alapvető információ lenne a vagyoni és jövedelmi helyzet ismerete. Sajnos, még a jövedelmekről is csak kevés és pontatlan adattal rendelkezünk. Még a kis, javító-szolgáltató vállalatoknál is torzít a statisztika, mert a tényleges munkadíjak egy része illegálisan közvetlenül a dolgozókhöz jut. A jövedelem egy részének eltitkolása a lakossági vevőkörnek dolgozó magánvállalkozásokban tipikusnak tekinthető. A statisztikákból tehát kevésbé derül ki az a mindennapos tapasztalatokból nyilvánvaló tény, hogy ma Magyarországon a főfoglalkozású kisvállalkozók jövedelme rendszerint magasabb a hasonló állami-szövetkezeti mun-

* Az adóbevallások megbízhatatlansága miatt egyáltalán nincs például statisztikai adatgyűjtés az önálló (kisiparos, kiskereskedő, szerződéses bérlők) jövedelméről – legfeljebb becslések léteznek.

kakörben elérhető keresetnél. Másképpen fogalmazva, a nyolcvanas években a kisvállalkozóvá válás egyértelműen a nagyobb jövedelem megszerzésének perspektíváját nyújtotta. (A jelenség gazdasági magyarázata kézenfekvő: a kis tőkebefektetéssel, még mindig hiánypiacra termelő vállalkozók árait – és befektetések híján jövedelmeit – nem korlátozta sem a magán- és állami-szövetkezeti szektor közötti verseny, sem a magántermelők közötti konkurrenciaharc.)

A vállalkozásokban mellékfoglalkozásban résztvevők közül pontosabb adataink vannak a VG MK-tagok bruttó jövedelméről: három és négy ezer forint közöttiek az ágazati átlagok. A mellékfoglalkozású GMK-tagok átlagosan négy-ötezer forint kiegészítő jövedelemhez jutottak – az adóbevallások szerint.

4. táblázat

A FŐFOGLALKOZÁSÚ VÁLLALKOZÓK (TAGOK) ÉS AZ ÁLLAMI, SZÖVETKEZETI ALKALMAZOTTAK HAVI BRUTTÓ JÖVEDELME ÁGAZATOK SZERINT 1988-BAN

	Ágazati átlag*	Kisszövet- kezet	ISZSZCS	GMK	PJT	Átalány- díjasok
ipar	9 389	9 596	9 867	11 479	18 007	6 170
építőipar	9 966	12 624	13 514	16 076	5 150	3 817
közlekedés	8 728	10 084	10 084	10 640	5 656	4 881
kereskedelem	7 957	12 784	12 784	12 025	6 594	3 029
szolgáltatás	9 198	14 442	14 442	14 663	7 327	1 934

* Az ágazat vállalatainál, szövetkezeteinél teljes munkaidőben foglalkoztatottak átlaga.
(Statisztikai Évkönyv)

A fenti adatoknál részletesebb teljeskörű felvétel mindeddig nem készült a kisvállalkozók rétegéről. Az eddigi legnagyobb, az önálló vállalkozókat reprezentáló kérdőíves felvétel a vállalkozók társadalmi rétegződését vizsgálta. A kisvállalkozók körébe a

* A TS-3 kutatási program keretében 1988-ban a KSH Társadalomstatistikai Főosztálya és a Munkaügyi Kutatóintézet mintegy 4000 fős mintán végzett kérdőíves felvételt. Az előzetes kutatási eredmények bővebben Kuczi Tibor és Vajda Ágnes tanulmányában található.

hagyományos magánszektoron (kisiparos, kiskereskedő) kívül az 1982 óta működő „új típusú kisszervezetek” (GMK, PJT, ipari szolgáltató szövetkezeti szakcsoport és kisszervezet) tagjait sorolták. Részben technikai okokból, részben mivel a felvétel a „vállalkozókra” kívánt összpontosítani, csak a főállású, városi tagok kerültek be a mintába. Azok tehát, akik legalább egzisztenciális kockázatot vállaltak – a főállású állami, szövetkezeti munkahelyük feladásával – és akik tulajdonosként is kockáztattak. (A falusi vállalkozók mellőzését az indokolta, hogy az előzetes ismeretek alapján a magyar vállalkozó rétegben a városi bizonyult domináns elemnek.) A feldolgozás során az elemzés a főfoglalkozásúakon belül is elkülönítette a valóban vállalkozói funkciót betöltő személyeket: a kisszervezetek elnökeit, a társaságok képviselőit, illetve azok helyetteseit. (A táblázatokban – a rövideg kedvéért – vezetőknek nevezük őket.) Érdekes megkülönböztetni továbbá a nyolcvanas években vállalkozóvá vált csoportot azoktól a „régiektől”, akik még 1982 előtt váltották ki az ipar gyakorlására jogosító, illetve a kereskedői engedélyt. A feldolgozás során a globális demográfiai, társadalmi összetétel elemzésén túl, lehetőség adódott többféle összehasonlításra is. Így a kisvállalkozók összevetésére a bérből és fizetésből élőkkel (alkalmazásban állók és a hagyományos szövetkezetek tagjai) az 1984-es Mikrocenzus megfelelő adatainak figyelembevételével. (KSH, 1985.)

A megkérdezett vállalkozók kétharmada férfi, egyharmada nő. (68%, illetve 32%) Az összes városi kereső között sokkal alacsonyabb a férfiak aránya (54%), és jellegzetes a kor szerinti megoszlások különbözősége is.

5. táblázat

VÁLLALKOZÓK ÉS KERESŐK MEGOSZLÁSA KORCSOPORTOK SZERINT (%)

	-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-59	60-	Átlag- életkor
Vállalkozók	9,9	18,4	22,8	19,9	13,6	12,7	2,6	40,3
Aktív keresők	27,8	16,9	14,9	13,8	11,2	14,7	0,7	36,9

* A vizsgált mintában a csoportos vállalkozási formák tagjai voltak többségben, bár nagy súllyal szerepeltek a hagyományos kisiparos és kiskereskedő csoport tagjai is. (A minta megoszlása a vállalkozási jogi formák szerint: 31,1% kisiparos, 14,0% kiskereskedő, 2,1% PJT-tag, 8,7% GMK-tag, 10,9% ISZSZCS-tag, és 33,0% kisszövetkezeti tag.)

A CSOPORTOS VÁLLALKOZÁSI FORMÁK VEZETŐINEK ÉS TAGJAINAK KOR SZERINTI MEGOSZLÁSA (%)

	-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-59	Átlag-életkor
GMK-vezető	3,4	20,2	24,0	24,8	14,5	12,9	40,6
ISZSZCS-vezető	3,2	13,0	22,7	23,4	18,8	19,5	42,5
Kisszövetkezet-vezető	4,4	13,0	22,7	27,1	16,1	17,4	42,1
Csoportos vállalkozás tag	19,0	23,9	22,3	15,5	8,9	10,3	37,1

Vállalkozóvá tehát a férfiak és a 30-50 évesek válnak nagyobb arányban. A 30 év alattiak (az össznépességben, illetve az aktív keresőkön belüli arányukhoz képest) alig képviseltetik magukat a vállalkozói körben. Ennek oka, hogy a pályára lépéshez, saját piac kiépítéséhez hosszú felhalmozási időszak szükséges, anyagi és kapcsolati tőke, elegendő számú vevő, megrendelő. Az öröklés viszonylag ritka, kevesen kapnak apjuktól műhelyt, szerszámokat, vevőkört.

A kisvállalkozók és az állami vállalati, szövetkezeti dolgozók közötti legmarkánsabb különbség az iskolai végzettség szintjében (s általánosítva, a „kulturális tőke” birtoklásában) mutatkozik. A vállalkozók között feltűnően magas a diplomások aránya, közel 20 százalék. Míg a budapesti és vidéki keresők egyharmada (31%) mindössze a 8 osztályos alapképzettséggel rendelkezik, sőt 6 százalékuk még azt sem szerezte meg, addig a kisvállalkozók körében ezek az adatok 8%, illetve 1%. (Ettől a képtől csak a „rég” kisiparosok, kiskereskedők kevésbé iskolázott rétege tér el.) A megkérdezett vállalkozók kétharmada valamilyen szakmai képesítéssel is rendelkezik, sőt az önállók fele legalább két szakmát sajátított el.

A kisvállalkozókra jellemző tudás-tőkéhez hozzátartoznak a különböző munkahelyeken megszerezhető tapasztalatok is. Erre utal az, hogy viszonylag gyakran változtattak munkahelyet: a vállalkozóknak eddigi pályafutásuk során átlagosan 3,8, a csoportos kisvállalkozások vezetőinek pedig 4,5 munkahelye volt. E rétegnek kisvállalkozóvá válva is egyik legfőbb jellegzetessége marad a nagyarányú mobilitás.

VÁLLALKOZÓK ÉS KERESŐK MEGOSZLÁSA ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINT (%)

	8 osztály v. kevesebb	Szaktanácsképző	Érettségi	Érettségi + szakma	Felsőfokú
Vállalkozók	9,1	26,3	24,6	20,4	19,6
Keresők	36,8	19,3	29,9		14,0
ezen belül:					
szellemi	12,2	4,3	49,6		33,9
szakmunkás	32,0	45,6	21,9		0,5

Mint láttuk, a szervezetek gyakran szűnnek meg, alakulnak át. A kisiparban és a kiskereskedelemben például a létszám 30%-a kicserélődik évente (többnyire ugyanazok a vállalkozók új jogi formát választanak, más tevékenységbe kezdenek). A vállalatátalakulás, megszűnés, az üzleti siker vagy bukás a piacgazdaságokban is gyakori jelenség. Magyarországon azonban a piaci alkalmazkodás mellett alapvető a változó adminisztratív, jogi szabályozáshoz való igazodni tudás képessége, ami döntő eleme a „kulturális tőkének”. A kisvállalkozók társadalmi összetételét az adminisztratív környezet sajátos szelekciós mechanizmusai is alakították a nyolcvanas években.

A csoportos vállalkozások vezetőinek személyében színre lépett a magyar üzleti életben a képzett, középkorú férfiak energikus csoportja, akik a megelőző évtizedekben nálunk kevésbé ismert életstratégia hordozói: helyüket az önálló kezdeményezések világában keresik. Mielőtt ennek az életstratégiának a leírására vállalkoznánk, vegyük szemügyre a kisvállalkozók különböző csoportjainak származását, családi hátterét. Ezek az információk megvilágíthatják a születőfélben lévő magyar vállalkozói réteg történelmi gyökereit, s talán választ kaphatunk arra a kérdésre is, hogy a sokáig lappangásra kényszerített vállalkozói mentalitás milyen társadalmi előfeltételek mellett képes újra aktivizálódni.

* Noha tanulmányunk célja az alapvető empirikus eredmények bemutatása, jelezzük, hogy a fenti gondolatmenet Szelényi Iván és mások „megszakított polgárosodás” koncepciójával ellentétben inkább arra utal, hogy a polgárosodást jellemző tőkeakkumuláció nem alakult ki Magyarországon, éppen ezért vált különösen fontossá a „tudás-tőke”. (Szelényi, 1988; Társadalmi riport 1990.)

KISVÁLLALKOZÓI CSOPORTOK MEGOSZLÁSA
ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINT (%)

	8 oszt. v. kevesebb	Szakmun- kásépző	Érettségi +szakma	Érett- ségi	Felső- fokú	Átlagos osztályszám
Régi kisiparos	11,4	46,3	10,7	25,6	6,0	11,7
Új kisiparos	10,6	35,0	16,4	28,5	9,5	12,4
Régi kiskereskedő	26,0	18,1	31,9	15,2	8,7	11,2
Új kiskereskedő + PJT-tag	11,6	25,7	32,6	18,1	12,0	12,4
GMK-vezető	4,6	13,4	22,1	17,9	42,0	14,2
ISZSZCS-vezető	1,3	9,7	27,9	23,4	37,7	14,5
Kisszövetkezeti vezető	1,9	6,1	28,5	15,4	48,0	14,8
Csoportos vállalkozás tag	9,0	27,1	30,4	17,2	16,2	12,6
Összesen	9,1	26,3	24,6	20,4	19,6	12,8

A kisvállalkozók viszonylag iskolázott családból származnak. A szülők generációjában, az apák között minden negyedik érettségizett vagy diplomát szerzett (27%). Összehasonlításképpen az 1970-es népszámlálás aktív kereső férfiainak iskolai végzettség adatai kínálóznak; ekkor az aktív keresők 18 százalékának volt hasonló iskolai végzettsége. A szülők relatíve magas iskolai végzettsége már önmagában is jelzi, hogy a kisvállalkozói csoport a társadalom középrétegeiből verbuválódott. Az apák foglalkozására vonatkozó adatok is ezt támasztják alá. A megfigyelt kisvállalkozók 58%-át szakmunkás és szellemi foglalkozású apa nevelte, további 16%-uk pedig olyan családban nőtt fel, ahol elsajátíthatta a vállalkozás bizonyos elemeit, megismer-

* Az összehasonlítás persze szükségképpen pontatlan, csak nagyságrendi összevetésre alkalmas. A ma átlagosan 40 éves kisvállalkozók 1970-ben átlagosan 20 év körüliek voltak, tehát apjuk feltehetően még aktív kereső volt, a középkorú generációhoz tartozott. A fiatalabb korosztályok azonban már akkor is iskolázottabbak voltak. Egy pontosabb összehasonlítás tehát azt kívánná, hogy az 1970-ben 40 év feletti korosztály aktív kereső férfiival hasonlítsuk össze a kisvállalkozók szüleit. Ez esetben az iskolai végzettségben valószínűleg még nagyobb különbségeket találunk.

hette az önálló egzisztencia teremtésének legfontosabb feltételeit. Saját földjén gazdálkodó paraszt, vagy kisiparos, kiskereskedő volt ugyanis 16%-uk apja. Alsó társadalmi rétegekből (betanított, segéd- és mezőgazdasági munkás apáktól) viszont a jelenlegi kisvállalkozók mindössze negyed-ötöde származik.

A fenti arányok szerint annyi mindenképpen bizonyos, hogy a kisvállalkozók, különösen azok meghatározott csoportjai (például a kisszövetkezetek vezetői és tagjai) az átlagosnál magasabban kvalifikált, iskolázott családból kerültek ki. Különösen a csoportos vállalkozások vezetőira igaz ez, érettségizett vagy diplomás apáktól legnagyobb arányban a GMK-vezetők (42%), ISZSZCS-vezetők (35%), kisszövetkezeti elnökök (39%) származnak. Ugyanakkor a legkevésbé kvalifikált családból a „régii” kisiparosok jöttek, közöttük jelentős azok aránya, akik apja a 8 osztályt sem végezte el. Ez az egyetlen kisvállalkozói csoport, amelynél az érettségizett apák aránya nem éri el az 1970-es felvétel aktív keresőinek átlagát. Figyelemre méltó, hogy az anyák iskolai végzettségére vonatkozó adatok is megerősítik az iskolázott családi háttérre mutató képet. (Az anyák 4,1%-a felsőfokú végzettségű, 13,7%-a érettségizett.)

A származási adatok önmagában is minősítik a vállalkozói pályára kerülők családi háttérét, azt az anyagi-kulturális tőkét, melynek birtokában kisvállalkozásba kezdhetek. Talán messzebbre mutató következtetésekre juthatunk, ha az 1983-as mobilitás-felvétel két jellegzetes rétegével, a vezetők-értelmiségiakkal, illetve a divatos ipari foglalkozásúakkal hasonlítjuk össze a kisvállalkozók származását. A magas presztízsű vezető-értelmiségi réteg és a divatos ipari foglalkozásúak (vagyis azok, akik jól jövedelmező, sokszor a második gazdaságban is kiválóan kamatoztatható szaktudással, munkahelyi pozícióval rendelkeznek) feltűnő párhuzamosságokat mutatnak a kisvállalkozók rétegével. Az értelmiségi és a kisvállalkozók származása nagyon hasonló, sőt nagyjából ugyanaz a középréteg a jellemző kibocsátó a divatos ipari foglalkozásúaknál is. (Középrétegnek a nem-vezető szellemi és szakmunkás apákat tekintettük.) Ahogy értelmiségivé, úgy vállalkozóvá válni is viszonylag kisebb esélye van a segéd-, betanított és mezőgazdasági munkások gyermekeinek. (Valamivel esélyesebbek a divatos ipari foglalkozásokba kerülésnél.)

Az azonosságok mellett azonban az eltérések is figyelemre méltók. A kisvállalkozók családi háttérében két foglalkozási csoport gyakoribb, mint az értelmiségiéknél és a divatos szakmájúaknál. A kiségzisztenciát teremtő apák magasabb arányában megmutatkozik a közvetlen materiális öröklés és a kulturális tőke közvetett átörökítésének szerepe. Ugyancsak feltűnő a vezető beosztású apák nagyobb aránya a kisvállalkozói körben. (További kutatásokat igényel annak kimutatása, hogy ez esetben pontosan milyen örökségről van szó, hogyan történik a pozicionális előnyök átváltása. Vajon az értelmiségen belüli további szelekció, egyfajta intragenerális mobilitás vezetett a vállalkozói státushoz, vagy a közvetlen öröklés szerepe volt meghatározóbb, a vállalkozás gazdasági megalapozására ez a társadalmi háttér jobb esélyt nyújtott?) Ha az egyes kisvállalkozói csoportokat rangsoroljuk az önálló, illetve vezető beosztású apák gyakorisága szerint, akkor kitűnik e réteg – részben generációs jellegű – belső polarizáltsága. Egyik póluson a kevésbé képzett „régii” (kiseb mértékben „új”) kisiparosok, kiskereskedők találhatók, akik családi háttérében gyakoribb az önálló egzisztencia, míg a másik végletnek a csoportos vállalkozások magasán képzett menedzserei tűnnek, akik apja is gyakran vezető beosztású volt.

A KISVÁLLALKOZÓK, AZ ÉRTELMSÉGIEK ÉS A DIVATOS
IPARI FOGLALKOZÁSÚAK MEGOSZLÁSA AZ APA
TÁRSADALMI CSOPORTJA SZERINT (%)

Az apa	Kisvállalkozók (1988)	Vezetők és értelmiségiek (1988)	Divatos ipari foglalkozások (1983)
Vezető	12,9	4,7	1,9
Egyéb szellemi	15,9	27,0	15,9
Szakt munkás	29,3	22,0	33,1
Betanított munkás	10,8	11,9	18,4
Segéd munkás	4,9	3,9	5,2
Mezőgazdasági munkás	7,2	10,8	13,9
Mezőgazdasági önálló	5,2	9,1	4,0
Kisiparos/kiskereskedő	10,9	6,7	3,9

AZ ÖNÁLLÓ FOGLALKOZÁSÚ ÉS VEZETŐ BEOSZTÁSÚ APÁKTÓL
SZÁRMAZÓ KISVÁLLALKOZÓI CSOPORTOK SORRENDJE

	Az apa foglalkozása			
	Önálló		Vezető	
	Sorrend	Arány (%)	Sorrend	Arány (%)
Régi kisiparos	1	30,2	8	8,0
Régi kiskereskedő	2	28,8	5	14,4
Új kiskereskedő	3	18,9	6	9,3
Új kisiparos	4	16,9	7	8,5
GMK-vezető	5	14,9	3	16,0
Kisszöv. vezető	6	10,4	2	19,5
Csoportos váll. tagja	7	9,3	4	14,5
ISZSZCS-vezető	8	9,2	1	20,1

A demográfiai adatok, a nemzedékek közötti mobilitás, az iskolázottság, az intragenerációs mobilitás (melyre itteni elemzésünkben csak a munkahely-változtatás dinamizmusa utalt) alapján a következő rövid összefoglaló jellemzést adhatjuk a nyolcvanas évek magyar kisvállalkozóiról. Társadalmi pozícióját tekintve többségük a magasabb presztízsű rétegekhez tartozónak tekinthető. A „régikisiparosok, kiskereskedők kisebbségétől eltekintve jellemző, hogy nemcsak származásuk (és családjuk vagyoni-jövedelmi viszonyai), hanem tudásuk, képességeik is kedvezőek voltak, hogy éljenek a kisvállalkozóvá válás új lehetőségeivel 1982 után. Vagyis, hogy ne kizárólag az állami vállalatokon belüli előrejutást tekintsék életstratégiájuknak, inkább a vertikális mobilitás, horizontális előnykereső-előnyhalmozó magatartás révén próbáljanak boldogulni. A kisvállalkozásokban kap igazán teret ez a magatartás, itt hasznosul a korábban szerzett sokféle tudás, érvényesülnek a kapcsolatok, a változtatni tudás, újrakezdés képessége.

Laky Teréz – Neumann László

HIVATKOZÁSOK:

Az 1984. évi mikrocenzus adatai, KSH, 1985.

Gálik, L. – Hallgató, F. – Kamarás, G. – Urbánné: Az újtípusú kisservezetek 1987-ben. Munkaügyi Kutatóintézet, 1988.

Gábor, R. I.: A második gazdaság – a magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tapasztalatai. Valóság, 1986. 7. szám.

Kuczi, T. – Vajda, Á.: A kisvállalkozók társadalmi rétegződése. Kézirat, 1989.

Laky, T.: A szervezeti decentralizáció fél-lépése az állami kisvállalat. Közgazdasági Szemle, 1988. 1. szám.

Laky, T.: Kisservezetek a magyar gazdaság múltjában és jelenében. Kézirat, 1989.

Piaci szereplők a magyar gazdaságban 1982-1989. KSH, 1989.

Statisztikai Évkönyv 1982. KSH, 1983

Statisztikai Évkönyv 1988. KSH, 1989

Szelényi, I.: Socialist entrepreneurs. (Embourgeoisment in rural Hungary). The University of Wisconsin Press, 1988.

TÁRSADALMI

ANDORKA RUDOLF
KOLOSI TAMÁS
VUKOVICH GYÖRGY

deviancia, bűnözés, alkoholizmus

gazdasági szerkezet

munkaerőpiac

lakáshelyzet

a képviselők társadalmi összetétele

egyenlőtlenségi attitűdök

az életszínvonal alakulása

politikai közvélemény

egészségi állapot

családi viszonyok

szegénység

RIPORT: 1990